

Ünite 4: Biçim Bilgisi

Giriş

Her dilin kendine özgü bir yapı ve işleyiş biçimi vardır. Dille ilgili yapılan çalışmalarda dilin yapı taşlarını oluşturan sözcükler en çok üzerinde durulan konulardan biri olmuştur.

Batı’ da morfoloji olarak adlandırılan bu çalışma alanı Türkçede biçim bilim, biçim bilgisi, kelime bilgisi, şekil bilgisi, yapı bilgisi, sözcük bilim gibi farklı terimlerle adlandırılmaktadır.

Bu ünite de biçim bilgisi ile ilgili temel kavramlar, Türkçedeki sözcüklerin çekimi, türeyişi, sınıflandırılması konuları ele alınmaktadır.

Biçim bilgisiyle ilgili temel kavramlar

Kök

Kökler, kendilerinden daha küçük anlamlı parçalara ayrılamayan, sözlüksel anlam taşıyan ve bir sözcük türüne ait olan *biçim birimlerdir*. Bir sözcük en az bir kök biçim birimden oluşur. Bu tür sözcüklere yapışma göre basit sözcük veya basit gövde adı verilir. Bugün kök gibi görünen birçok sözcük aslında tarihî dönemlerde en az iki *bağımsız biçim birimden* oluşmuş olabilir.

Gövde

Gövdeler, biri bağımsız biçim birim olmak üzere, en az iki biçim birimden oluşan yani bir veya daha fazla ek alan kök biçim birimlerdir. Bu tür sözcükler yapısına göre *türemiş sözcükler* olarak da bilinir.

Taban

Tabanlar, eklerin, yani bağımlı biçim birimlerin eklendiği yalın sözcükler, yani bağımsız biçim birimlerdir. Tabanlar kök veya türemiş sözcük olabilir.

Ek

Ekler, herhangi bir sözcük türüne dâhil olmayan, yani eylem, ad, sıfat, zarf vb. sözcük türlerinden birine girmeyen bağımlı biçim birimlerdir. Ekler kendilerinden daha küçük anlandı parçalara bölünemez. Ekler biçim bakımından *ön ekler*, *iç ekler*, *son ekler* olmak üzere üçe; işlev bakımından *yapım* ve *çekim ekleri* olmak üzere ikiye ayrılır.

Eklenme

Eklenme, sözcüğün yapım eki veya çekim eki almasıdır. Eklemeli bir dil olan Türkçede eklenme, *son eklenme* şeklinde gerçekleşir.

Türkçenin ekleri

Türkçenin ekleri yapını ve *çekim ekleri* olarak iki temel başlıkta değerlendirilebilir.

Yapım ekleri

Yapım,-türetim ekleri yeni sözcükler yapma görevi bulunan eklerdir. Yeni sözcükler yapılırken sözcük türü değişebilir. Yapım ekleri dil bilgisel bilgi ve sözlüksel bilgi taşırlar.

Ekleri yeni sözcükler türetebilme yeteneği bakımından *(türetim yapabilen ekler* ve *türetim yapamayan ekler* olarak ikiye ayırabiliriz. Türetim yapabilen ekler sıklıkları az da olsa yeni sözcükler yapabilen eklerdir. Türetim yapamayan ekler ise dil bilgisel işlevi bulunmayan eklerdir.

Türkiye Türkçesinde kullanılan yapım ekleri şunlardır:

Addan ad yapma ekleri: Addan ad yapma ekleri ad kök ya da gövdelerinden köken anlamıyla bağlantılı yeni ad

gövdeleri yapan eklerdir. Türkçede -Aç, -Ak, -gAn, -msl, -siz, -tAy vb. pek çok addan ad yapma eki bulunmaktadır.

Addan eylem yapma ekleri: Addan eylem yapma ekleri, ad tabanlarından köken anlamıyla bağlantılı yeni eylem gövdeleri yapan eklerdir. Türkçede -A-, -DA-, -mA-, -lAn-vb. pek çok addan eylem yapma eki bulunmaktadır.

Eylemden ad yapma ekleri: Eylemden ad yapma ekleri, eylem kök ya da gövdelerinden, köken anlamıyla bağlantılı yeni ad gövdeleri yapan ve sayıca en fazla olan eklerdir. Türkçede -Aç, -gA, -mUr, -sAl, -ntl, vb. pek çok eylemden ad yapma eki bulunmaktadır.

Eylemden eylem yapma ekleri: Eylemden eylem yapma eklerini, eylem tabanlarına gelerek yeni eylemler yapan özel söz dizimsel işlevleri bulunan yapılar olarak tanımlayabiliriz. Bu eklerin çatı adı verilen özel görünüşleri vardır.

Çatı ekleri cümle içinde yüklem özne veya nesne ile ilişkisini belirler. Çatılar, öznenin ve nesnenin durumuna göre dönüşlü(-n-, -1-), edilgen (n-, -l-), işteş (-(l)ş-), ettirgen (-Ar-, -(l)r-, -Dlr-, -t-, -zlr-) çanlar olarak sınıflandırılabilir. Bunlar dışında sıklık (-AlA-, -ıştir-, -klA-), kuvvetlendirme (a, -ı-, -k-, -y-), olumsuzluk (-mA-) çatılarından söz etmek mümkündür.

Çekim ekleri

Çekim ekleri, eylem ya da ad soylu sözcüklere gelerek bağlı oldukları sözcük öbeklerine göre, sözcükler arasında durum, iyelik, çokluk, kip, zaman, kişi, sayı vb. geçici ilişkiler kuran, görevsel bağımlı biçim birimleridir. Çekim ekleri, sözlüksel biçim birimlerinde ad durumlarını, bazı dillerde cinsiyet; eylemlerde çatı, kip, görünüş, kişi vb. gramatikal işlevleri işaretler.

Çekim ekleri kendi aralarında *ad çekim ekleri* ve *eylem çekim ekleri* olmak üzere ikiye ayrılır:

Ad çekim ekleri

Ad ya da ad soylu sözcüklere ad çekim eklerinin, yani durum, iyelik, çoğul, soru ve aitlik eklerinin eklenmesine *ad çekimi* adı verilir.

Durum ekleri: Hâl ekleri olarak da bilinen durum ekleri, cümle içindeki adları diğer sözcüklere değişik anlam ilişkileri çerçevesinde bağlayan biçim birimlerdir. Durum ekleri iki adı birbirine bağlayan ilgi durumu dışında, genellikle adlarla cümledeki asıl ögesi olan yüklem arasında ilişki kurar. Türkçede *yalın* (eksizdir), *yükleme* (-1, -U), *ilgi* (-In, -nlN), *yaklaşma* (-A), *bulunma* (-DA) ve *uzaklaşma* (-D An) olmak üzere altı durum ekinin bulunduğu kabul edilir. Bunların dışında farklı kaynaklarda -CA ile yapılan *eşitlik*, -IA ve -(X)n ile yapılan araç durumları da durum eki olarak kabul edilmektedir.

İyelik ekleri: İyelik ekleri, adın belirttiği nesne ya da kavramın, altı kişiden (ben, sen, o; biz, siz, onlar) birine ait olduğunu gösterir. İyelik eki almış sözcükler, isim tamlamalarında tamlanan ögeyi oluştururlar. İyelik ekleri çokluk eklerinden sonra, durum eklerinden önce gelir.

Türkçede birinci tekil kişi iyelik eki ikinci tekil kişi iyelik eki (-d)ri), üçüncü tekil kişi iyelik eki (-(s)I), birinci çoğul kişi iyelik eki (-d)mlz), ikinci çoğul kişi iyelik eki (-d)nlz), üçüncü çoğul kişi iyelik eki (-L4r-Z) şeklindedir.

Çoğul eki: Çoğul ekleri, sayıca bir'den fazla varlığı, kavramı ifade eden eklerdir. Türkçede çoğul eki -lAr şeklindedir.

Soru eki: Soru eki eklendiği ada veya ad cümlesine genellikle soru anlamı katan, yazımda ayrı gösterilen, söyleyişte ise ünlü uyumuna giren sözcük ile ek arasında bir dil bilgisel biçimdir. Türkçede soru eki *mi*, *mU* şeklindedir.

Aitlik eki: Aitlik eki adlardan zamir ve sıfat türünde adlar yapan, bağlılık, içinde bulunma, aitlik anlamları taşıyan bir ektir. Türkçede soru eki -ki şeklindedir.

Ek eylemler: Ek eylemler, ad soylu sözcüklerin yüklem olarak kullanılmasını, eylem cümlelerinde ise birleşik çekimleri sağlayan eklerdir. Ad soylu sözcüklerin eylem olarak çekiminde birinci ve ikinci *kişilerde i-*, üçüncü kişinin çekiminde ise -Dır bildirme eki kullanılır. Ek eylemin olumsuz biçimi *değil* ile yapılır.

Ek eylemin geniş/şimdiki zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart çekimleri bulunmaktadır.

Eylem çekim ekleri

Eylem çekimi, cümle ve cümledeki yüklemi oluşturmak üzere eylemlerin zaman, kişi vb. çekim eklerini almalarıdır. Türkçede eylem, cümlede temel olarak *zaman* ile (arz, *görünüş*, *çatı* ve *kip* kategorilerine göre çekime girer.

Eylemde zaman, cümle içinde yüklem bildirdiği eylemin ilgili olduğu zaman kesitidir. *Kip*, eylemlerin zaman, kişi ve anlam özelliklerine göre eklerle biçimlenen dil bilgisi kategorisidir. Türkçede kipler esas olarak ikiye ayrılır: *Haber* (bildirme) kipleri ve *tasarlama* (istek) kipleri. Haber kipleri geniş zaman, şimdiki zaman, (belirli) görülen geçmiş zaman, (belirsiz) duyulan geçmiş zaman ve gelecek zaman; tasarlama kipleri dilek/ şart, istek, gereklilik ve emir kiplerinden

oluşur. Tarz ise zamanda hareket noktasını konuşanın, konuştuğu andan bir başka zamana aktarmasıyla ortaya çıkar. Tarz, yükleme eklenen i- eyleminin geçmiş zamanlarda ve şart kipinde çekimlenmesiyle oluşur. Türkçede dört tarz vardır: *Bildirme, öykü, rivayet, şart*.

Kişi (şahıs) ekleri: Kişi ekleri, yüklem belirtiği işle doğrudan bağlantılı olan kişiyi gösterir. Türkçede dört tip kişi eki vardır. Bu ekleri kitabımızın 104. sayfasında yer alan 4.4. no'lu tabloda detaylı olarak görebilirsiniz.

Eylemsiler

Geleneksel bir terim olarak söz ya da cümle içinde eylemleri acılaştırdıklarından dolayı *ad*, adı niteledikleri için *sıfat*, iki cümleyi bağladığı için *bağlaç* işlevinde bulunabilen ve yan cümle kurabilen sözcük ya da sözcük öbeklerine *eylemsizdi* verilir.

Türkçede anlam ve görevlerine göre, *zarf fiiller (ulaçlar)*, *sıfat fiiller (ortaçlar)* ve *isim fiiller (eylem adı, mastar)* olmak üzere üç çeşit eylemsi vardır.

Sıfat-fiil: Sıfat fiiller, eylemlerden geçici sıfat yapmak üzere türetilen ve genellikle kişiye bağlı olmaksızın çekimlenen eylemsilerdir. Zaman kavramının ön planda olduğu sıfat fiiller geçmiş (-*Dik*, -*miş*), geniş (-*An*, - *mAz*, -*r/-Ar*) ve gelecek zaman sıfat fiilleri (-*AcAk*) olmak üzere üç türde değerlendirilebilir.

Zarf fiil: Zarf fiiller eylemlerden geçici olarak türetilen zarf işlevindeki sözcüklerdir. *Zarf fiiller* zarf ve eylem özelliklerini birlikte gösterebilir. *Zarf fiiller* tarz ve bağ anlamı taşıyanlar ve zaman anlamı taşıyanlar olmak üzere iki türde değerlendirilebilir. Bu ekleri kitabımızın 105. sayfasında yer alan 4.6. no'lu tabloda detaylı olarak görebilirsiniz.

İsim fiil: İsim fiiller, eylemlerin herhangi bir zamana, sayıya ya da kişiye bağlı olmayan ve sözlüklerde madde başı olarak yer alan biçimleridir. Bütün eylemlere gelebilen isim fiiller eylem değil, addır. Türkçedeki isim fiil ekleri -*mA*, -*mAk* ve -*İş'tir*.

Soru eki: *Soru eki*, eklendiği sözcük, sözcük öbeğine ya da cümleye soru anlamı veren *mI/mU* biçim birimidir.

Yeterlik eki: Yeterlik eki, eklendiği eyleme yeterlik, tahmin veya soru cümlelerinde eylemin gösterdiği hareketi gerçekleştirme için izin anlamı katar. Diğer eylem çekim ekleri yeterlik ekinden sonra gelir. Türkçede yeterlik eylemlerinin olumlu ve olumsuz biçimleri ayrı biçim birimlerle yapılır. Türkçede olumlu yeterlik fiili -(*y*)A + -*bil-*; olumsuz yeterlik fiili -(*y*)A + -*mA* şeklindedir.

Sözcük yapımı

Sözcük yapımı, türemiş karmaşık sözcüklerin yapısının yani sözcüğü oluşturan sözcükten daha küçük biçim bilgisel öğelerin diziliş, bir araya geliş biçimlerinin bir tür sözcük sentaksının (söz dizimi) araştırılmasıdır.

Sözcük yapımı ile ilgili başlıca yollar şunlardır:

Birleştirme: İki veya daha fazla sözcüğün bir araya gelerek ad veya eylem türünde yeni bir kavramı ifade edecek sözcük oluşturmaktır. Örn. *karatavuk*.

Türetme: Türetme, herhangi bir tabana eklenen yapımla (türetme, türetim) ekleri aracılığıyla anlam ve/ veya tür bakımından farklı yeni sözcüklerin yapımıdır.

Kalıplaşma: Çekim ekleri hatta cümleler kimi zaman kendi işlevlerinin ve görevlerinin dışında, yeni anlamlar kazanabilir; buna *kalıplaşma* adı verilir.

Örnekseme: *Örnekseme*, özellikle ses ve biçim bakımından yabancı sözcükleri model olarak yerli biçim birimlerle sözcük üretilmesidir.

Kırpma: Kimi zaman, bir sözcüğün ilk hecesi ya da bir bölümü ile anlam kaybı olmadan aynı kavram ifade edilebilir. *Kırpma*, ç ok heceli bir sözcüğün bir veya daha fazla hecesini kaldırarak yeni sözcük oluşturma yoludur.

Karma: İki sözcüğün hecelerini ya da parçalarını, genellikle ilk bileşenin birinci, ikinci bileşenin ikinci parçasını bir araya getirerek yeni sözcük oluşturma yoludur.

Kısaltma: Kısaltma, sözcüklerin ilk harflerinin tamamının veya bir bölümünün bir araya getirilmesi ile oluşturulur. Sözcüklerin baş harflerinin bir araya getirilmesiyle oluşan kısaltmaların bir bölümü, bir süre sonra dilin söz varlığına sözcük olarak katılabilir.

Kasıtlı yaratma: Kasıtlı yaratma; birleştirme, türetme vb. herhangi bir biçim bilgisel öğeden ve/veya kuraldan yararlanmaksızın, yeni bir sözcüğün oluşturulmasıdır.

Ters türetme: Ters türetme, türemiş veya türemiş olduğu varsayılan bir sözcükten bir biçim birimin veya biçim birim olduğu algılanan ve daha önceden dilde bulunmayan (ya da unutulmuş) bir yapının yeni bir sözcük olarak yaratılmasıdır.

Derleme: Derleme, yazı dilinde unutulduğu için kullanılmayan ve ağızların söz varlığında bulunan sözcüklerin tekrar yazı diline kazandırılmasıdır. Türk Dil Devrimi ile halk ağızlarından yapılan derlemelerde dilimize pek çok sözcük kazandırılmıştır.

Tarama: Tarama, yazı dilinde unutulduğu için kullanılmayan ve genellikle yerlerini yabancı kökenli sözcüklerin aldığı, tarihsel kaynaklardaki sözcüklerin tekrar yazı diline kazandırılmasıdır.

Genelleşme: Başlangıçta kişi adı, marka adı vb. özel ad olan sözcüklerin genelleşerek belirli bir türün genel adı hâline gelmesidir.

Kopyalama: Yukarıdaki yolların dışında, dilin söz varlığını geliştirmenin bir başka yolu da *kopyalamadır*. *Bütün* diller şu ya da bu ölçüde başka dillerden kopyalama yapmışlardır. Ödünçlemenin yönü; zaman, dilin aracı olduğu kültür ve uygarlığın siyasî, askerî, ekonomik vb. durumuna göre değişebilmektedir. Kopyalamalar kaynak dilden ya doğrudan ya da aracı diller aracılığıyla yapılmaktadır.

Sözcük türleri

Anlam bakımından sözcük türleri

Sözcükler söz dizimine girdiği zaman sözlükteki anlamlarından az çok farklı, kendi aralarındaki yapısal ilişkiye uygun anlamlar kazanırlar. Sözcüklerin anlam bakımından türleri şöyle sıralanabilir:

Temel anlam: Bir sözcüğün başlangıçta yansıttığı, ilk ve asıl kavrama *temel anlam* adı verilir.

Yan anlam(ikincil anlam): Sözcüğün, temel anlamla ilişkili edindiği bir başka anlam, yansıttığı yeni bir kavramdır.

Mecaz anlam:** **Mecazlar (metafor)**** bir ilgi veya benzetme sonucu gerçek anlamından başka anlamda, başka bir sözcüğün yerine kullanılan sözlerdir.

Soyut anlam:** Somut anlamın aksine, belirli bir nesneye ait olmayan, o nesneyi çağırıştırmayan, geleneksel tanımıyla beş duyu organı ile algılanmayan, yalnızca zihinde var olan anlamdır.**

Terimler:** Çeşitli bilim, sanat ve meslek alanlarında kullanılan özel anlamlı sözcüklerdir.**

Argo: Hırsızlar, kabadayılar gibi yasadışı veya düşük sosyoekonomik statü gruplarının anlaşma ve iletişim aracı olarak kullandığı özel sözcük ve deyimlerdir. Ancak argo diğer toplumsal katmanlar tarafından da kullanılabilen bir alt dildir. Kadın argosu ve asker argosu vb.

Aktarma:** Sözcüğün dile getirdiği kavramla, bir başka kavram arasında çoğu kez benzetme yoluyla bir ilişki kurarak sözcüğün anlamını o kavrama aktarma olayıdır.**

Çok anlamlı: Aynı sözcüğün birbiriyle ilgili farklı kavramları ifade etmesidir.

Eş ve yakın anlamlı:** **Farklı** sözcüklerin aynı kavramı ya da eylemi yansıtmasıdır. Eş anlamlılıkta sözcükler anlamca birbirine yakın olmasına karşın, dilde salt eş anlamlılık söz konusu olamaz.**

Karşıt anlamlı: Anlam bakımından birbirine karşıt sözcüklerdir. Karşıt anlamlı sözcükler gece ve gündüz gibi birbirlerini tamamlayıcı olabilir.

Çağırıştırma anlamı:** Herhangi bir sözcüğün akla getirdiği diğer bir anlam veya sözcüktür.**

Yerileştirme(halk etimolojisi):Halkın, anlamım bilmediği ya da unuttuğu bir sözcüğü ses ve anlam bakımından kendi dilinin sözcüklerinden birine benzetmesidir.

Tür ve görev bakımından sözcük türleri

Türkçede sözcükler geleneksel olarak *ad, sıfat, zarf, zamir, edat, bağlaç, ünlem* ve *eylem* olmak üzere sekiz türde toplanmaktadır. *Adlar, sıfatlar, zamirler, zarflar ve ünlemler* ad soylu sözcüklerdir, ad çekim ekleri alabilirler. Kimi araştırmacılar son çekim edatlarını, bağlaçları ve ünlemleri *edat* başlığı altında toplamaktadır ancak ünlemlerin ad çekim eklerini alabilmeleri bakımından adlarla da ilgisi vardır.

Adlar: Adlar, canlı, cansız bütün varlık ve kavramları karşılayan sözcüklerdir. Eylemlerle birlikte dilin söz varlığının

en önemli türü kabul edilen adlar tek sözcükten ya da birden çok sözcükten meydana gelen bir öbek olabilir.

Sıfatlar: Adları çeşitli yönlerden niteleyen veya belirten sözcüklerdir. Sıfatları varlık ve kavramların niteliklerini gösteren *niteleme* sıfatları; varlık ve kavramları *işaret, sayı, soru, belirsizlik* bakımından niteleyen *belirtme sıfatları* olmak üzere ikiye ayrılabiliriz.

Sıfatlarda karşılaştırma *daha* ve *en* zarflarıyla; sıfatların bir alt derecesi ise eşitlik durumu eki *-CA* ile yapılır.

Zarflar: eylemlerin, sıfatların ya da başka zarfların önüne gelerek onları *yer, zaman, durum, ölçü* ve *soru* bakımından niteleyen, açıklayan sözcüklerdir. Zarflar, ad soyundan gelen genel anlamlı sözcüklerin anlamlarını daraltır, sınırlar ve yüklemle doğrudan ilişkilidir.

Zarflar *zaman, yer ve yön, niteleme ve tarz/ durum*, azlık-çokluk/ölçü, *soru* bakımlarından sınıflandırılır. Kalıplaşmış, yapım eki niteliği kazanmış özel durumlar dışında, zarfların ad çekim ekleri almadığı görülür.

Zamirler: Zamirler, geleneksel dil bilgisinde bir adın veya ad öbeğinin yerini tutabilen ad soylu sözcüklerdir. Aitlik eki *-ki* bulunan *seninki* vb. yapılar da cümlede zamir işlevi kazanabilir.

Zamirler; *şahıs zamirleri, işaret zamirleri**,* belirsizlik zamirleri, soru zamirleri** olmak üzere dörde ayrılır.

Edatlar: Kendilerinden önceki ad soylu sözcüklere *yalın, yaklaşma, uzaklaşma, ilgi* vb. ad durum ekleriyle bağlanarak cümle ögesi olabilen veya diğer sözcük ve sözcük öbekleriyle ilişki kuran, anlamdan çok görev yönü ağırlıkta olan çekimsiz sözcüklerdir.

Bağlaçlar: Bağlaçlar sözcükleri veya cümle öğelerini birbirine bağlayan çekimsiz sözcüklerdir. Bağlaçlar *sıralama ***, *denkleştirme,* karşılaştırma ifade edebilir**

Ünlemler: Diğer sözcük ya da sözcük öbekleriyle doğrudan söz dizimsel ilişkisi bulunmayan ve çekime girmeyen 'aşırı ve ani' duygu**, *seslenme, sorma, gösterme** cevap vb. *ifade eden veya doğa seslerini taklit eden sözcüklerdir**

Eylemler: Eylemleri kısaca cümlede yüklem görevinde bulunabilen sözcükler olarak tanımlayabiliriz. Geleneksel tanımla eylemler yapma, olma vb. bildiren sözcüklerdir. Daha ayrıntılı bir tanımla, *eylemler* cümle içinde sayı, görünüm, kişi, kip, çatı kavramlarını taşıyabilen sözcüklerdir.

Eylemler nesne alıp almamalarına göre geçişli ve geçişsiz olarak ikiye ayrılır. Nesne alanlara *geçişli eylem***, *almayanlara geçişsiz eylem adı verilir. Örneğim!-, iç-* eylemleri geçişli*, gül-, uyu-* eylemleri ise nesne alamayan geçişsiz eylemlerdir.